
**ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՌԻ ԱՌԵՎՏՐԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
(1923-1927 թթ.)**

ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԼԱՍԱՆՅԱՆ

Անդրկովկասյան Սեյմի անկումից և անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների ձևավորումից հետո հայ-վրացական հարաբերությունների ուսումնասիրությունը միշտ էլ գտնվել է պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում¹: Սա պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով: Նախ՝ Վրաստանը Հայաստանի միակ քրիստոնյա հարևանն էր, և նրա միջոցով էր Հայաստանը կապվում արտաքին աշխարհի հետ: Մյուս կողմից՝ երկրի տնտեսությունը զարգացնելու նպատակով Հայաստանի իշխանությունները ձգտում էին Բաթումի միջոցով առևտուր իրականացնել այնտեղ իրենց ներկայացուցչություններն ունեցող երկրների և կազմակերպությունների հետ: Բացի այդ, Վրաստանում էին հավատարմագրված մի շարք պետությունների դեսպաններ, որոնց հետ Հայաստանի իշխանությունները բավականին ակտիվ շփումների մեջ էին: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո մինչև Վրաստանի խորհրդայնացումը² երկու երկրների միջև հարաբերություններ գրեթե չկային, դեռ ավելին՝ Վրաստանի իշխանությունները ամեն կերպ խոչընդոտում էին Ռուսաստանից ՀՍԽՖ-ի համար նախատեսված առաջին անհրաժեշտության ապրանքների տրանզիտ անցումը իրենց տարածքով: Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո քաղաքական և առևտրատնտեսական հարաբերությունները բավականին ակտիվացան: Հասկանալով Վրաստանի, հատկապես նրա սևծովյան նավահանգիստների դերն ու նշանակությունը երկիրը սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակից դուրս բերելու գործում՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները թիֆլիսում ՀՍԽՖ լիազոր ներկայացուցչությանը կից հիմնեցին տնտեսական ներկայացուցչություն, իսկ Բաթում և Սուխում նավահանգստային քաղաքներում՝ նաև ՀՍԽՖ պետական առևտրի մարմնի՝ Հայպետառի ներկայացուցչություններ³:

¹ Հայ պատմաբաններից հայ-վրացական հարաբերություններին իրենց աշխատություններում անդրադարձել են մասնավորապես Կորիճ Սարգսյանը՝ «Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ.», Եր., 2002, Սամսոն Քառայանը՝ «Հայաստանի միջազգային դրությունը և արտաքին քաղաքականությունը 1918-1923 թթ.», Եր., 2005 և այլք:

² Վրաստանը խորհրդայնացել է 1921 թ. փետրվարի 25-ին:

³ Այդ մասին տե՛ս **Գ. Ա. Բալասանյան**, Խորհրդային հանրապետությունների հետ ՀՍԽՖ առևտրատնտեսական առնչությունների պատմությունից (1921-1922 թթ.), «Հայոց պատմության հիմնահարցեր», Եր., 2009:

ԽՍՀՄ ստեղծումից հետո՝ (1922 թ. դեկտեմբեր), հայ-վրացական հարաբերությունների ուսումնասիրությունը պատմաբանների ուշադրությունից փոքր ինչ դուրս է մնացել:

Վրացական ԽՍՀ-ում Հայաստանի տնտեսական ներկայացուցչությունները շատ հաճախ իրենց արդյունավետությամբ զիջում էին Հայառի բաժանմունքներին: Դա էր պատճառը, որ ՀՍԽՅ իշխանությունները գերադասում էին լուծարել տնտեսական ներկայացուցչությունները և նրանց լիազորությունները հանձնել Հայառի⁴: Վրաստանի բաժանմունքներից իր արդյունավետությամբ աչքի էր ընկնում հատկապես Բաթումի բաժանմունքը:

Բաթումում Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական ներկայացուցչությունն իր գործունեությունն իրականացրել է մինչև 1923 թ. հուլիսի սկիզբը: Այնուհետև այն ՀՍԽՅ ժողովմիտրիի որոշմամբ լուծարվել է, և նրա գործառույթները հանձնվել են Հայառի Բաթումի բաժանմունքին:

1923 թ. փետրվարի 20-ին Հայառի կառավարիչ-տնօրեն Պողոսյանը լիազորագիր է տալիս Սուրադ Ղազարյանին առ այն, որ նա նշանակվում է Բաթումում Հայառի ներկայացուցիչ: Լիազորագրով Ղազարյանին իրավունք էր տրվում Հայառի անունից կնքել գործարքներ, համաձայնագրեր, պայմանագրեր, վարձակալել շարժական և անշարժ գույք, գործարքներ իրականացնել պետական, հասարակական, կոոպերատիվ հաստատությունների, ինչպես նաև մասնավոր անձանց հետ: Բացի այդ՝ նա իրավունք ուներ բանկից ստանալու գումար, ներկայացնելու Հայառը վարչական և դատական հաստատություններում, ընդունելու և աշխատանքից ազատելու աշխատակիցների, ինչպես նաև իրականացնելու այլ գործառույթներ⁵:

Սակայն Ղազարյանի օրոք Բաթումի բաժանմունքը աչքի չէր ընկնում իր ակտիվությամբ, ինչն էլ հարուցում է Հայառի վարչության դժգոհությունը:

Ապրիլի 10-ին Հայառի կառավարիչ-տնօրեն Պողոսյանը նամակ է ուղարկում Ղազարյանին, որտեղ իր բողոքն է արտահայտում այն մասին, որ վերջին ժամանակներում ներկայացուցչության գործունեությունից վարչությունը ոչ մի տեղեկություն չունի, չեն ստացվում նաև հաշվապահական տվյալներ: Բացի այդ՝ Ղազարյանը կանխիկ գումարով Հայկոպի ներկայացուցչից գնել էր ծխախոտ: Պողոսյանի կարծիքով, քանի որ Հայկոպի ներկայացուցչությունը լուծարվել էր, անհրաժեշտ էր շատ արագ այդ ծխախոտը ամրագրել Հայառի հաշվին⁶:

Այս նամակից հետո, ամենայն հավանականությամբ, Ղազարյանը եզրակացություններ չի անում, ինչը վերջնականապես լցնում է Հայառի վարչության համբերության բաժակը և վարչությունը որոշում է հար-

⁴ ՀՍԽՅ-ում պետական-կոոպերատիվ առևտուրը տնօրինում էր Հայպետառը, որը 1923 թ. փետրվարի 10-ին վերանվանվեց Հայառի:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 554, ց. 1, գ. 43, թ. 88:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 126:

ցին տալ արմատական լուծում՝ աշխատանքից ազատել Ղազարյանին:

1923 թ. հունիսի 19-ին Պողոսյանը նամակ է ուղարկում Հայառի Սուխումի գրասենյակի ղեկավար Ազիզյանին և հայտնում, որ հունիսի 17-ից նա նշանակվում է Բաթումում Հայառի ներկայացուցիչ: Նրան հանձնարարվում է լուծարել Հայառի Սուխումի գրասենյակը, վաճառել գույքը, վճարել աշխատողների կուտակված աշխատավարձերը: Բացի այդ՝ հանձնարարվում է ընդունել Բաթումի ներկայացուցչությունը⁷:

Հոկտեմբերի 12-ին Ազիզյանը զեկուցագիր է ուղարկում Հայառի վարչություն, որտեղ ներկայացնում է ՀՍԽՀ տնտեսական ներկայացուցչության լուծարումից հետո հետագա ամիսներին բաժանմունքի իրականացրած գործունեությունը: Ըստ նրա՝ հուլիսի 5-ից մինչև օգոստոսի 18-ը գրասենյակը, ի դեմս կառավարչի և պահեստապետի, զբաղված է եղել լուծարված ՀՍԽՀ տնտեսական ներկայացուցչությունից գործերի, ապրանքների և գույքի ընդունմամբ: Միաժամանակ իրականացվել են կերի ձեռք բերման և Կ.Պոլսից ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի և Կարմիր խաչի անունով ստացված ապրանքների ընդունման և Հայաստան առաքման աշխատանքներ: Օգոստոսի 18-ին Ազիզյանը հիվանդության պատճառով մեկնել է Բաթումից և բաժանմունքի գործերը ժամանակավորապես սկսել է վարել բաժանմունքի գործակալ Տեր-Օգանեզովը: Նրա օրոք իրացվել է 5 վագոն անասնակեր և 113 դույլ գինի: Իր գործունեության լուսաբանումից բացի, Ազիզյանը անդրադառնում է նաև Հայաստանից Բաթում ուղարկված այն ապրանքներին, մասնավորապես կոնյակին ու գորգերին, որոնց իրացման հետ կապված բաժանմունքը խնդիրներ ունի: Ըստ նրա՝ չնայած կոնյակի գները մի փոքր ընկել են, այնուամենայնիվ շատ վատ է վաճառվում՝ օրական հազիվ 2-10 շիշ: Այս պայմաններում, Ազիզյանի խոսքերով, հնարավոր չէ կարճ ժամանակամիջոցում իրացնել իրենց մոտ եղած կոնյակի ողջ խմբաքանակը՝ ավելի քան 18.000 շիշ: Ստավորապես նույն պայմաններում է գտնվում նաև գորգերի վաճառքը: Տնտեսական ներկայացուցչությունից բաժանմունքն ընդունել է 31 հատ գորգ, որոնցից յուրաքանչյուրի արժեքն է 6400 ռուբլի, ինչը, ըստ Ազիզյանի, շատ բարձր է: Իր զեկույցի վերջում Ազիզյանը խոսում է Բաթումի շուկայի և զարգացման հեռանկարների մասին: Ըստ նրա՝ մեկ տարի առաջ Բաթումը միակ կետն էր, որի միջոցով կապվում և զարգանում էր Եվրոպա-Ասիա առևտրային հանգույցը: Աշխարհի տարբեր առևտրային կենտրոններից այստեղ էին հավաքվում բազմազան ապրանքներ: Այժմ, ըստ նրա, Բաթումը կորցրել է իր նշանակությունը միջազգային առևտրի համար: Դա ուներ երկու պատճառ: Մաքսային վճարը Բաթումի մաքսակետում բավականին բարձր էր, և Բաթումը վերահսկվում էր պետական մար-

⁷ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 171:

մինների կողմից ու արտասահմանյան ապրանքների մուտքը սահմանափակված էր⁸:

Հայառի Բաթումի բաժանմունքը բավականին ակտիվ գործունեություն էր ծավալել հանրապետության ներպետական մարմիններն ու արդյունաբերական ձեռնարկություններն անհրաժեշտ ապրանքներով ապահովելու համար: Հաճախ այս կամ այն գերատեսչության անփույթ աշխատանքի, փաստաթղթերի ոչ ճիշտ լրացման և այլ պատճառներով ՀՍԽՉ ժողկոմատների կողմից Հայառին ներկայացված առանձին ապրանքների ստացման հայտերը հասցեատիրոջը չէին հասնում կամ հասնում էին ուշացումով:

Այսպես, 1926 թ. սեպտեմբերի 23-ին Հայառի Բաթումի բաժանմունքը հեռագիր է ուղարկում ՀՍԽՉ ժողկոմխորհին, որտեղ նշում էր, որ առանց համապատասխան փաստաթղթերի Բաթումի ՀՍԽՉ հյուպատոսարանի հասցեով «Աբացցիա» շոգենավով ուղարկվել է 220 կգ յուղ⁹: Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 24-ին, ժողկոմխորհի գործերի վարչության Հայկոպի գործերի վարիչ Հովհաննիսյանը պատասխան հեռագիր է ուղարկում, որտեղ նշում էր, որ այդ յուղը իրենց չի պատկանում¹⁰: Սույն խնդրով ժողկոմխորհի գործերի կառավարիչ Վ. Մալխասյանը հեռախոսագիր է ուղարկում ՀՍԽՉ Հողժողկոմատին, Հայառին, Հայկոպին, Հայգյուղկոպին, Առժողկոմատին՝ խնդրելով, որ եթե այդ յուղը պատկանում է նրանցից որևէ մեկին, շտապ հայտնել ժողկոմխորհին¹¹: Ստացված պատասխաններից պարզվում է, որ նշված սննդամթերքը պատկանում էր Հողժողկոմատին: Սեպտեմբերի 25-ին Հողժողկոմի տեղակալ Ռաշտոյանը հեռագրում է Վ. Մալխասյանին և հայտնում, որ «Աբացցիա» շոգենավով ստացված «ծեյթաղի յուղը» պատկանում է իրենց, և իրենք արդեն հրահանգել են Հայառի Բաթումի բաժանմունքին բեռը ուղարկել Հայաստան¹²: Սեպտեմբերի 27-ին այդ մասին Վ. Մալխասյանը հեռագրում է Բաթում¹³:

Բաթումի բաժանմունքը ստանում էր նաև ՀՍԽՉ արդյունաբերական տարբեր ձեռնարկությունների և հաստատությունների հասցեով արտասահմանից առաքված բեռները և ուղարկում իրենց հասցեատերին: Այսպես, 1927 թ. մարտի 25-ին Բաթումից Հայառի ներկայացուցչի՝ ՀՍԽՉ ժողկոմխորհի գործերի կառավարչին ուղարկված գրության մեջ ասվում է, որ սպասվում է Հայաստանի Լենինի անվան մեքենաշինական գործարանի համար Ամերիկայից «Դանսբորգ» շոգենավով ուղարկված 16 մեքենա: Ըստ այդմ՝ գրության հեղինակը խնդրում է ուղարկել համապատասխան լիազորագիր դրանք ստանալու և Հայաստան առաքելու համար: Միաժամանակ հայտնվում է, որ «Կուրսկ»

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 30, թ. 1-4:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 113, ց. 2, գ. 233, թ. 1:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 2:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 3:

¹² Տե՛ս նույն տեղը, թ. 9:

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 10:

շոգենավով ՅՍԽՅ պետական համալսարանի համար ստացվելու է 1 արկղ՝ 3 գլորուսներով, որոնք տեղ հասնելուն պես կուղարկվեն հասցեատիրոջը¹⁴:

Ապրիլի 2-ին նույն բաժանմունքից ՅՍԽՅ ժողկոմխորհը կրկին գրություն է ստանում առ այն, որ Ալավերդու գործարանների համար ստացվել է նավթային շարժիչ: Գրության մեջ նշվում էր նաև, որ բեռը ստացողը, ըստ պաշտոնական լիազորագրի, Մոսկվայի «Մետալլիմպորտ» կազմակերպությունն է, ուստի մաքսատունը արգելում է առանց Անդրկովկասյան մաքսային վարչության համապատասխան թույլտվության մաքսատնից բեռի դուրսբերումը: Ըստ այդմ՝ հեղինակը հավելում է. «Խնդրում ենք համապատասխան մարմինների միջոցով հանձնարարել բեռը անարգել մեզ հանձնելու համար, որպեսզի այն ուղարկվի Ալավերդի»¹⁵:

Ի կատարումն այդ խնդրանքի՝ ապրիլի 6-ին Մալխասյանը գրություն է ուղարկում Անդրկովկասյան մաքսային վարչություն, որտեղ հայտնում է Անդրկովկասյան պղնձի գործակալության (Закмед) հասցեով Ալավերդու գործարանների համար ստացված նավթային շարժիչի մասին, որը Բաթումի մաքսատունը հրաժարվում է առանց Անդրկովկասյան մաքսային վարչության համապատասխան թույլտվության բաց թողնել, ուստի խնդրում է հանձնարարել Բաթումի մաքսատանը՝ թույլատրել բեռի ստացումը: Անհրաժեշտության դեպքում խնդրվում է մանրամասները ճշտել «Մետալլիմպորտի» հետ¹⁶: Նույն օրը Մալխասյանն իր գրության մասին տեղյակ է պահում Հայառի Բաթումի բաժանմունքին, իսկ մայիսի 19-ին Անդրկովկասյան մաքսային վարչության կողմից գրություն է ուղարկվում ՅՍԽՅ ժողկոմխորհին առ այն, որ ապրիլի 28-ին բեռը Բաթումի մաքսատան կողմից բաց է թողնվել¹⁷:

1927 թ. հունիսի 29-ին Հայառի նույն բաժանմունքից հեռագիր է ուղարկվում ՅՍԽՅ ժողկոմխորհին, որտեղ նշվում է, որ երկրաշարժից տուժած Լենինականի համար Ֆրանսիայից ստացվել են 40 հողաքանդ մեքենա: Հեռագրում խնդրվում է շտապ հայտնել, թե որ հասցեով պետք է ուղարկվեն նշված մեքենաները¹⁸: Այդ մասին հուլիսի 2-ին ժողկոմխորհից գրություն է ուղարկվում Լենինական՝ երկրաշարժի վերականգնման հանձնաժողովին: Գրության մեջ նշվում է, որ ժողկոմխորհի նախագահ Համբարձումյանի կողմից Հայառին կարգադրություն է իջեցվել այդ մեքենաները ուղարկել հանձնաժողովի հասցեով¹⁹:

Ամփոփելով, կցանկանայինք նշել, որ մտնելով ԽՍՀՄ կազմի մեջ՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների և մասնավորապես Թիֆ-

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 580, թ. 1:

¹⁵ Նույն տեղում, գ. 1072, թ. 1:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 1072, թ. 2:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 6:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 653, թ. 3:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 1:

լիսուն ՀՍԽՂ տնտեսական ներկայացուցչության գործունեության մեջ որոշակի պասիվություն է նկատվում, և դրանով էր պայմանավորված նաև Սուխումում Հայաստանի տնտեսական ներկայացուցչության փակումը: Սակայն ընդհանուր առմամբ Հայառի գործունեությունը Վրաստանում և մասնավորապես Բաթումում արդյունավետ է եղել և մեծապես նպաստել Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության զարգացմանը: Պետք է նշել, որ Հայառը, բացի առևտրական հարցերից, նաև բեռնափոխադրումներ էր իրականացնում: Վերջինս ՀՍԽՂ տարբեր ձեռնարկությունների և գերատեսչությունների պատվերով, նրանց կողմից տրված լիազորագրերի հիման վրա Բաթումում ստանում էր նրանց համար արտասահմանում գնված ապրանքները և կազմակերպում դրանց տեղափոխությունը Հայաստան:

ГРИГОР БАЛАСАНИЯН – Из истории торгово-экономической деятельности Арменторга в Грузии (1923–1927). – Учитывая географическое положение Грузии и роль её черноморских портов для экономического развития Армении, наши власти всегда стремились установить тесные торгово-хозяйственные отношения с соседней страной.

Победа советских порядков не внесла существенных изменений в эту политику. После образования СССР (декабрь 1922 г.) в Грузии, преимущественно в Батуми, активную торгово-экономическую деятельность развернула государственная компания Арменторг. Помимо того, организация занималась также грузоперевозками. По заказу различных армянских заводов и других государственных учреждений Арменторг принимал в Батуми купленные за границей и предназначенные им товары и осуществлял их доставку в Армению.

GRIGOR BALASANYAN – From the History of Trade Economic Activity of ArmTrade in Georgia (1923-1927). – The Armenian authorities always tried to establish close trade-economic relations with Georgia, taking into consideration its geographical position and means of Black Sea ports in the development of the economy of Armenia.

The establishment of soviet regime didn't make changes in the Armenian policy and beginning from 1923, especially the State Trading Organization of SSRA – the Armentrade, carried out an active economic activity in Georgia, particularly in Batumi. The latter also carried out freight activities – it received goods which were bought abroad for industrial enterprises and other state organizations of SSRA and were sent to Batumi as well as organized the delivery of goods to Armenia.